

A MÚZEUMKERT PIPÁI – DOHÁNYZÁS A REFORMKORI PESTEN

A Múzeumkert rekonstrukciója során, a földmunkák kapcsán – más leletek mellett – 21 cseréppipa is napvilágra került.¹ Tekintetbe véve a munkákkal érintett terület arányát, az árkok változó mélységét, és leginkább azt, hogy gyűjtésre általában csak a kihányt földben volt mód (a kertben szisztematikus kutatás (ásatás) nem történt), e mennyiség a kert földjében szunnyadó pipáknak 5–10 %-át jelentheti.

A telken gróf Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek épített városi palotát, nyári lakot a 18. század derekán. Ezt tőle gróf Battyhány József, később esztergomi érsek vásárolta meg 1776-ban. A terület örökségként kerül unokaöccse, Battyhány Antal József birtokába 1799-ben. A telket végül 1813-ban vásárolták meg tőle múzeum céljára. Eleinte a volt püspöki palotát használták múzeumként, majd 1837-ben hozzáfogtak a mai épület felhúzásához, ami 1846-ra el is készült. Az 1838-as árvízben meggyengült régi palotát még azévben elbontották el. Kerítést a kert 1847-ben kapott.

A földfelszín megnyitása, árkok, gödrök ásása teremt elsősorban alkalmat a hulladék, köztük törött pipák földbe kerülésére. Ez egy városban leginkább építkezés és bontás kapcsán történik meg. A Múzeumkert történetében ilyen időszak a 18. század dereka mellett elsősorban az 1837–1846(47) közötti évek voltak. A 18. századi építkezés főúri magánterületen folyt, a rajta való későbbi átjárás kizárt, ezért aligha jellemezhető a városi szemét behordása, ellentétben a közterületnek tekintett, 1837-től pedig bontás és építés által fel is dült múzeumkerttel. Sekély mélységbe „rendezett időkben” is lejuthatnak a felszínen elhajított (betaposott) példányok is, de a nemzet múzeumának kertjében ezek száma a kertőr alkalmazása miatt is csekély lehetett.

A „HÖNIGI” TÍPUS

Az előkerült pipák legnagyobb hányada Selmecebányán készült. E városban a 19. század legelejétől lendült fel a cseréppipák készítése, s – másutt feltárt leletek tanúsága szerint is – rövid időn belül az ország egyik legjelentősebb pipakészítő központja lett. A selmeci pipák felismerése látszólag egyszerű: jellegzetes formájuk, minőségük, gyakorta márványozott felületük, valamint a rájuk ütött műhelybélyegzők hármasa: a) a mester és Selmecebánya nevét (leggyakrabban német alakjában, Schemnitz-ként) viselő névbélyegző a nyak oldalán, szögletes mezőben, b) előlött apró, geometrikus segédbélyegző, c) végül a nyak túlfelén védjegyként értelmezhető figurális „címerbélyegző”, kerek mezőben – elegendő azonosító jegynek tűnnek. Az esetek többségében ez így is van, ám a 19. század első negyede folyamán a kitűnő pipa védjegyévé vált városnév (és egyéb jegyek) hamisítók

1. kép

általi alkalmazása korántsem volt ritka, így segítségül kell hívni a bizonyíthatóan ott működő mesterek névsorát. Teljes bizonyosságot azonban még ez sem jelent.

A legjellegzetesebb és legelterjedtebb selmeci pipaformán a kerek nyak alján induló domború bordák a fej felé szélesedve kagylóformát alkotnak, s ezen ül a fej magas, nyolcszögletes hasábjá. A típus sajátja még a széles, ferdén rovátkolt peremű nyakgyűrű is. Egyik, e formát viselő múzeumkerti pipa (P1) a nyak baloldalán még kiégetés előtt deformálódott bélyegzést hord, de kiolvasható felirata: M. HONIG / SCHEMNITZ. Efölött – szintén félresikerült – benyomat, melyből csak kis félkörív látszik. A nyak túloldalán bajszos, hosszú, visszakunkorodó hajú férfifő pecsétje. Felülete márványos mintázatú. (1. kép) A típus másik példánya (P2) nyaka balján viseli a M: HONIG / SCHEMNITZ pecsétet, segédbélyegzője kis kör, a másik oldalon – az előző példányétól eltérő – szakállas, bajszos, körgallért viselő férfiképmás látható. (2. kép) A harmadik példány (P3) ezek módosulata: a kagyló bordái egy íves, fogaskerekezett vonaltól indulnak, lapultak, s a varratvonalban egy markánsan kiemelkedő voluta illeszkedik közibük. Ennek jobbán látható a M: HÖNIG / ...HEMNITZ töredékes pecsétnyom, segédbélyegző nincs, a nyak túlfelén kopott, talán oldalnézeti arckép. (3. kép) Mindezen darabok bélyegzői Michael Hönigre, a legismertebb selmecebányai pipakészítőre mutatnak.² Ő az elsők közt fogott Selmecebányán pipakészítésnek, legkésőbb 1802-től. Nem tekinthető véletlennek, hogy három múzeumkerti példányt is az ő neve jelöl: pipái Magyarország legelterjedtebb alakjai voltak. Erről egyfelől gyűjteményi és régészeti adatok beszélnek,³ másfelől korabeli dohánykereskedők hirdetéseikben az ő nevével

2. kép

ajánlják pipáikat eladásra – míg más pipakészítők neve alig fordul elő, – tehát az márkává vált, s jelentős része volt a selmeci pipa fogalmának kialakulásában. Pesten selmeci pipákat elsőként Ignaz Schwindler kereskedő hirdet 1832-ben,⁴ Hönig pipáit pedig első ízben Joseph Gärtner dohányüzlete ajánlja 1836-ban.⁵

Az eddigi ismeretek szerint Hönig nem is gyártott más, mint e kagylós aljú formát, s mivel e típus legnagyobb példányszámban az ő (vagy utódai) nevével került elő, továbbá, hogy e típus más, ismert készítői jóval később fogtak iparhoz, önkéntelenül adódik a föltevés, hogy e formát ő alkotta meg. Van azonban még két selmeci pipaműhely, mely néhány évvel korábban kezdte működését, az Ahnert fivéreké (Beniamin és Benedict) és Ferdinand Rauché. Az ő formakészletükben – mely azonban csak részben ismert – eddig nem bukkant föl ilyen típus. Az Ahnert fivérek eddig közzétett darabjai közt ugyanakkor található egy, mely a kagylós aljú típus előképének tekinthető, mivel nyaka hasonlóan kagylós kiképzésű, de annak bordái a tengely felé vastagodnak és magasabbra futnak fel a fejre.⁶ A mesternek – tehát valószínűleg Michael Hönignek – e pipaforma megalkotása legnagyobb jelentőségű tette volt, mert számos más mester és műhely kezdte követni, elsősorban selmecbányaiak (ki-ki saját névbélyegzőjével), illetőleg hamisítani (pl. Hönig nevével), s ez a forma vált a városi polgárság legjellemzőbb pipájává, melyre kiérlelt, klasszikus formája alkalmassá tette. Nem a hivalkodó, de a józan, előretekintő polgáré: „midőn te, vagy közületek egyik és másik, selyemmel kivarrott sallangós dohányzacskót és ezüst kupaku taj-pipát vesz, én akkor pusztá dohányzacskóval és selymeczi cseréppipával is be érem”.⁷ Michael Hönig 1839-ben halt meg s utódai már

más névbélyegzőt használtak. Az itt napfényre jutott pipái tehát – azok élettartamát tekintve – a század első felében földbe kerültek. Ám a legorcátlanabb hamisítók a teljes névbélyegzőt is utánozták, így felvethető, hogy nem feltétlenül készült mindőjük Hönig műhelyében.⁸ E típus példányai nagyon hasonlóak, mégsem teljesen egyformák, nagyságuk, formáik apró eltéréseket mutatnak, a pecséteké szintűgy (a három példány bélyegzői ugyan mind eltérnek, de pecsétlőváltások a műhely működése során is elképzelhetőek). A nagyobb példányszámokra épülő jövőbeli kutatásnak lehetősége lesz elkülöníteni az eredeti – jelen esetben hönigi – műhelyhez köthető formákat és pecséteket (kronológiai értékelésükkel) a hamisítványoktól.

A kagylós aljú formát követi egy Rastotzky / Schemnitz (folyóírásos) feliratú pecséttel ellátott példány is (P4). Ez minden bizonnyal Johann Rastotzky selmeci pipaműves készítménye. (4. kép) Az ő ipara 1827-től bizonyos, amit akár 1865-ig, haláláig

3. kép

4. kép

folytathatott. Szóba kerülhet még készítőként öccse, Martin, akinek azonban csak pályája kezdetén bizonyítható, hogy foglalkozott pipák előállításával, később más foglalkozást üzött. Az eligazodást segíthetik a további pecsétek: a címerbélyegző a nyak baloldalán részletesebben ki nem vehető mellképet ábrázol, tógyszerű ruhával, a segédbélyegző egy apró, hat szirmú rozetta. Mindezek figyelembevételével a pipa inkább Johann Rastotzkyé lehetett.⁹

Szintén e kagylós formát viseli egy I: TANDLER / SCHEMNITZ műhelybélyegzős pipa. (P5, 5. kép) A selmebányai Tandler családnak két generáción át nyolc tagja foglalkozott pipakészítéssel. Ez az egyetlen névbélyegzős példány, mely régészetileg zárt egységből (gödörből) került ki, nem messze a Múzeum körüti kerítéstől, s ebben I. Ferenc egy igen kopott krajcárja volt a társasága.¹⁰ A krajcár az 1800-as évszámot viseli. Ez a veret inflációs pénzként nagy mennyiségben készült, és hamar ki is vonták a forgalomból.¹¹ Ez leszűkíti a készítő személyét az első generációra, akik közül már nem lenne kétség, hiszen a névbélyegző szerint csak Johann (†1847) lehet. Annál meglepőbb, hogy a címerbélyegző (V alakba ültetett gömb – virág) viszont bátyja, Florian (†1854) névbélyegzőjével együtt lett ismeretes.¹²

Ugyanezen típus utolsó előkerült példányát nyaka jobboldalán LEOP. GROSS / SCHEMNITZ feliratú pecsétlővel látták el. (P6, 6. kép) Fölötte apró körben kis domború, nyolcágú csillag. Túlfelől ovális keretben hosszú, lelógó bajszú férfimellkép, baloldalt kis ív látszik. Leopold Gross nevű lakos, kivált pipakészítő azonban nem ismert Selmebányáról. Feltűnő az is, hogy e névvel megjelölt pipák eddig csak Horvátországban, ott viszont több példányban és településen kerültek elő, főleg az Adria partján (Dubrovnik, Vodnjan, Sinj, Rovinj, Varasd).¹³ A számos selmebányai

5. kép

6. kép

7. kép

pipakészítő közt egyetlen olyan sem ismert, akinek pipái teljesen hiányoznak Felvidékről, miközben messzi földön bőségesen jelen vannak, ezért megalapozottnak tűnik a feltevés, hogy a pipa nem Selmecen készült, azaz hamisítvány.

E típusnak általában vastagfalú nyaka kerül elő leletként, mivel a hosszú, vékony fej könnyen le- és összetört, s töredékei aprók, nem figyelemfelkeltők. A Múzeumkertben a fenti öt, névbélyegzővel azonosítható pipa mellett minden bizonnyal a

8. kép

selmeciek közé sorolható egy márványozott felszínű, hengeres kéménytöredék (P7), mivel e felületkezelés Selmecbányához köthető (esetleg hamisítókhoz). A fent említett krajcárral egy gödörből került elő, ezért a 19. század első harmadára keltezhető. (7. kép)

A fentiekén kívül még egy finomanyagú, tompafényű műhelybélyegzős példány került elő (P8). Ez nyaka jobbán FRANZ BRUNER darázsfalvi (ma Trausdorf) gyáros bélyegzőjét viseli. Mellette elmosódva egy korona pecsétje. A nyak-fej csatlakozást alul egy erős, szögletes borda erősíti meg, a vékony nyakgyűrűn fenyőág mintázat benyomata. A nyakgyűrű előlapján lecsúsza, ezért hiányosan és rosszul olvasható körbélyegző: ...NTETTER[?]... (8. kép) Brunner gyára 1837–1860 között működött, s Brunner kezdetektől, 1837-től pipáival jelen volt a pesti piacon is.¹⁴

Ehhez hasonló anyagú és finom felszínű – tehát valószínűleg gyári – pipa hengeres fejtöredéke is napvilágot látott a nevezett krajcárral együtt, ezért a használata a 19. század első harmadára határolható. (P9, 9. kép) Küllemében nagyon közelálló, hengeres kéménytöredék körömnői darabja a szomszéd, valószínűleg egyidejű gödörből is napvilágra került (P10), s mindkettőről feltehető, hogy gyári készítmény.

Kétség nélkül gyári készítmény az a hengeres kéménytöredék is, mely felszínének vörösesbarna, mázasan csillogó felszínével tűnik ki (P11). Bizonyoságot az a kidomborodó keretelő vonal adja, melyet több műhely vont a pipa elülső oldalán elhelyezett plasztikus ábrázolások köré. (10. kép) A belső kép ismeretlen, de a kereten belül az enyhén kiemelkedő, ívekkel szegélyezett háttér megteremti az azonosíthatóságot – amint a típust valahonnan közzéteszik.

9. kép

10. kép.

ORIENTÁLIS PIPAFORMÁK

A Kelet iránt ébredő érdeklődés divatba hozta az orientális pipaformákat, melyeket a köznyelvben csak török pipának neveztek. Ezek hazai forgalmazása ugyan a hódoltság végével sem szakadt meg teljesen a Balkán felől érkező kereskedőknek köszönhetően, de jelentőségük sokáig csekély volt. Török pipák behozataláról 1795-ből is értesülünk: „Eggy, Bétsbe szándékozó Német Kotsis érkezék ide [Újvidék] tegnap Zimonból. Visz magával tizenkét ezer veress tserép- és 18 ezer tajték pipát.”¹⁵ 1848-ban a főharmiczadó hivatal árverésére meghirdetett áruik közt „7 ½ tuczat kirakott török cseréppipák, 9 ½ tuczat török cseréppipák” szerepelnek.¹⁶ 1853-ban Kranz pesti kereskedő hívja fel a közönség figyelmét: „most érkezvén meg egyenesen Konstantinápolyból nagy mennyiségű török pipák”.¹⁷ Mindezek kétségtelenül behozott áruk voltak.

A 19. századi rétegekben, feltöltésben való jelenlétük azonban nem minden esetben mutat keleti kereskedelemre. Kevés adat alapján is bizonyos, hogy e formák hazai gyártása is megindult. Magyarországi újságban elsőként a darázsfalvi pipakészítő, Franz Brunner ajánlja 1840-ben török eredeti cserépből készült pipáit.¹⁸ 1845-ben a selmecbányai Rauch Ferdinánd hirdeti vörös-török pipáit.¹⁹ Ezek nyilvánvalóan török formák utánzatát jelenthették, bár az kérdés, hogy mit értettek török pipán.

A Múzeumkertből is előkerültek ide sorolható darabok. A nyak jobbán FLORIAN T / SCHEMNITZ műhelybélyegzőt viselő példány (P12) minden bizonnyal Florian Tandler műhelyéből került ki.²⁰ Órá utal a címerbélyegző: a V alakba ültetett gömb. (11. kép) Az ő működése 1818-tól ismeretes, s 1854-ben bekövetkezett halála kijelöli a pipa készítésének időhatárát. Formája jól ismert alaptípus a 18–19. századi oszmán

11. kép

12. kép

13. kép

fennhatóságú területeken: a fej alsó, lapos, széles korongján tölcésyszerűen kiszélesedő, magas tüztér ül. A gerezdelt korong alatt a nyak lapos talppá alakul. A Balkánon talált példányokhoz képest a nyaka igen megrövidült s leegyszerűsödött. Barna színe szintén eltér a balkáni hagyományoktól. Az alaptípusnak egy másik alakja is előkerült (P13). Ez küllemében igen erősen eltér Tandler pipájától. Korongja alul sima, felül sugárirányban sűrűn szeldelt. Mélyvörös, sima, fényezett felülete, finom pecsétlőkkel gazdagon díszített, fazettált nyaka, kidolgozott részletformái – műhelyjegy híján is – eredeti, török birodalomból való készítményt feltételez. (12. kép)

A másik, a Balkánon és Kelet-Európában a 19. századtól elterjedt igen gyakori típus – rövid, nyolcszögletes nyakkal, alacsony, sokszögletű csészével, alacsony, széles kéménnyel, fogazott nyakgyűrűvel – ugyancsak előbukkant a Múzeumkert földjéből. Ezek egyúttal

14. kép

15. kép

a típus Magyarországról közölt első darabjai. Egyik példánya a csésze kidolgozott, finomrajzú pecsétlői mellett a nyak jobboldalán kerek műhelybélyegzőt visel (P14). Rajta arab írás kevésbé sikerült utánzata. (13. kép) E típus másik előkerült darabja jóval rövidebb nyakú (P15). Fényes, kemény anyaga és a típusra jellemző díszítő pecsétformák mellett a nyak jobboldalán a kisebb kerek műhelybélyegzője arab betűi is eredetinek tetszenek. (14. kép) E típust egyébiránt az említett selmeci Tandler is készítette, de saját névbélyegzőjével jelölte meg,²¹ s gyártotta Brunner is, aki viszont arab írást utánzó bélyegzővel látta el.²²

Egy harmadik orientális tömegáru egy példányát is megtaláltuk (P16). A kónikus fej és kissé kónikus nyak csupán egyetlen görgőpecsétlő sort visel, ám fényes, vörös felülete eredeti balkáni készítést sugall. (15. kép) Ilyen felületet azonban hazai pipakészítők is létre tudtak hozni, s a típust is készítették.²³

16. kép

17. kép

Eredet kérdésében döntőnek kell tekinteni a készítés technikáját. Ennek egyik eleme a füstcsatorna kialakítása és bekötése a fej tűzterébe.²⁴ A 19. századi hazai pipáknál a nyakban a tűztér alá is benyúló füstcsatornát alakítottak ki, ha erre hely volt. A füstcsatorna és a tűztér közti vékony falat utóbb kerek átmetszetű árral szúrták át, a tűztér irányából.²⁵ A balkáni hagyományban ezidőben a füstcsatorna – hűen a pipakészítés kezdeteihez – a tűztér alja felé irányult, előtte végetért. A köztük lévő fal átszúrásakor a 19. században lapos, ékalakú szerszámot használtak, mely jellegzetes ékalakú fület hozott létre a tűztérben a füstcsatorna belépése fölött. Ilyen fület találunk az első tömegáru mélyvörös példányánál, a második tömegáru mindkét darabjánál. A harmadik tömegárunál viszont kerek lyukasztás látszik a tűztér alján, ezért bizonytalan eredete.

Ismeretlen forma az a fejtöredék, mely domborodó szirmokból(?) áll, domború tőkéje a fejre fut, s belőlük épen talán tulipánt formázó fej kerekedne ki (P17). Minthogy a Balkánon előszeretettel használtak pipaformának virágalakot, ám a példány felülete simított, de nem fényes, ezért feltételesen tarthatjuk ezt is balkáni formának. (16. kép)

Valószínűleg ugyancsak az orientális formák közé kell számítani egy kis kéménytöredéket (P18). Erre egyfelől fényes, vörös színe ad alapot, másfelől a töredékből kiserkeszthető csészeátmérő (35–40 mm), mely hazai formáknál jóval tágasabb. A töredék profilja alapján a fej ívesen tágult (hasasodott) a csésze felé. A peremhez közel egy apró kör benyomata látszik. (17. kép)

Kereskedelmük nem lehetett jelentéktelen, a Múzeumkertben előkerült pipák több mint negyede, 21 példányból 5+2(?) az orientális pipák közé sorolható. Az előkerült példányok közül kettőn található műhelybélyegző, arab vagy azt imitáló írással. Az arab írás utánzata vagy a pecsétlő hiánya azonban nem jelent feltétlenül hazai gyártmányt, hisz a balkáni példányok közt is gyakran előfordulnak ilyenek, mivel az ottani, túlnyomóan keresztény lakosságnak megfelelően a pipakészítők sem mind ismerték az arab írást.²⁶

MÁS HAZAI PIPÁK

A nem gyárban, hanem egyszerű pipakészítő műhelyben készült példányokat elsősorban nyers, téglaszínű anyaguk, nyers, fényezetlen felületük jellemzi, s díszítésük, megformálásuk is jóval egyszerűbb. Mestereik névbélyegzőt nem használtak. Ritkán előfordul rajtuk a mester kézjegye, ahogy egyik múzeumkerti példányon is látható a hengeres nyak jobbján bekarcolt K I [J?] monogram (P19). Ennek kissé táguló hengeres feje elülső oldalát – a debreceni pipakészítésre jellemző – többféle pecsétlővel (levél, küllős kerék) és széles fogaskerék vonalával díszítették. (18. kép) Alapformája (beleértve vékony nyakgyűrűjét és a tőke hiányát), nyers felülete, téglaszíne a 18. század kései hagyományait követő magyar műhelyre mutatnak, a monogram elhelyezése viszont a 19. század alapigényét elégíti ki, még ha archaikus formában is.²⁷ Apró mérete s egyszerű kivitele alapján nyilvánvalóan kispénzüek rövid füstjét volt hivatott kielégíteni. Tőkéje nincs.

Ennél némileg nagyobb méretű az országszerte elterjedt, úgynevezett harmadik magyar tömegtípus (M3), amely a török korra visszanyúló hosszú fejlődés eredménye.²⁸ Ennek két darabja (töredéke) vált ismertté a kertből. Egyiknek épen megmaradt hengeres, kissé táguló feje: palástját sűrű, párhuzamos vonalkázás, felső harmadában ívek, pontok és fogaskerékvonala egyszerű alakzatai díszítik. (P20, 19. kép) A másik barnászvörös nyak-fej töredék. (P21, 20. kép) Fejük alsó, kissé gömbölyű lapja éles vonallal határolódik el a palásttól, tőkéjük a varratvonalban szerényen díszített (fogaskerék- ill. kettős vonallal). E típus a 19. század első felére keltezhető.

E három hazai pipa nagy valószínűséggel a régi hagyományokat követő debreceni pipás műhelyekből került ki.

18. kép

19. kép

20. kép

MÁS ANYAGÚ PIPÁK

Pipák e korban más anyagból is használatban voltak. Porcelánpipát első ízben 1844-ből említ magyar toll,²⁹ de gyakrabban csak az 1850-es évek végétől kerül szóba, akkor is inkább németajkúakhoz kötődő tárgyként.³⁰ Így érthető, hogy a Múzeumkertből példánya nem került elő. Tajtékipipák ugyan forgalomban voltak ezidőben, a korabeli híradások szerint nem is kis mennyiségben,³¹ de drágábbak lévén nagyobb becsben lehettek, mintsem utcai dohányzásra fogva eltörhettek volna, s meglehetősen kevésbé törékenyek is voltak.

ÖSSZEGZÉS A PIPÁKRÓL

Az előkerült és keltezhető pipák túlnyomó többsége a 19. század első felére mutat, s koruk belesik a Nemzeti Múzeum építési idejébe, megerősítve azt, hogy ez a szolgálat elsődleges alkalmul a földbekerülésükre. A reformkorról nyert kép szerint a hönigi selmeci pipák (5+1+1 db) mellett – meglepetésként – az orientális ízlésű formák (5+1+1) voltak a legkedveltebb alakok. Rajtuk kívül 4 példány gyárból (közülük 3 besorolhatatlan töredék) és 3 pedig debreceni pipaművesek műhelyeiből származik. Összességében a gyári pipák dominálnak. Legkedveltebb mester a selmeci Michael Hönig volt. A kereskedelem jelentősen befolyásolta a használt pipákat. A korban elterjedt rezezés (kupakolás) nyoma három példányon figyelhető meg. (1., 3., 19. kép)

A korabeli hírlapok, újságok cigarró (1795-től), illetve cigarra néven ismertetik a füstölés nálunk ismeretlen eszközét. Ezek az említések sokáig csak külföldi, gyakorta egzotikus tudósításokban szerepelnek, s olykor el is magyarázzák az értelmét: „Cigarros nevű dohányt vékony tekertsekbe fonattyák”,³² s még 1820-ban is szükségesnek tartják hozzáfűzni: „öszsesodrótt dohány”.³³ Első ízben 1829-ben novella keretében olvashatni hazai fogyasztásáról: a főhős vasárnaponként cigarrót szív.³⁴ 1830-ban Sauer pesti dohánykereskedő hirdet cigarrót eladásra, 1832-ben két másik pesti kereskedő, Liedemann és Schwindler ajánlja a közönség figyelmébe ezeket.³⁵ 1834-ben a városmajori majális már ily képet fest: „...szegény öregek kénytelenek voltak az ifjú tagok mellett aggott tagjaikat tovább is fel, s alá hordani, s ama cigarro-füstöt, mellyet a' néző amazoknál visszatartott, a' nyomban utánok lépő öregeknél pedig annál nagyobb gombolyagban kieresztett, törődött orrukba s melljekbe be-szívni”.³⁶

A cigarró elterjedésére mutat, hogy felkelti a nyelvújítók érdeklődését. Előbb a szipa szóval próbálták kiváltani — ezt első ízben 1836 márciusában írták le a *Honművészen*.³⁷ A válasz nem késett soká. „Igaz, ugyan, hogy a' magyar, lúgozott cigarrók határtalanul rosszak; de hát minek neveztük szipának? a' név rontotta meg ízeiket. Tréfán kívül – e' helyett más szót kellene csinálnunk; talán szivar? mivel szivárogyva jó fel benne a' füst.”³⁸ – írja a *Figyelmező* 1837 augusztusában, s egyben megteremti a „dohánysodrat” máig érvényes magyar nevét. E változatok közül illetően kezdetben a szipa tűnik sikeresebbnek: bár a sajtóban 1841-ig alig használják, 1842-re csaknem utoléri a cigarró-t. De a következő évben már az elfeledettnek látszó szivar kerekedik felül, mégpedig oly lendülettel, hogy pár éven belül minden versenytárs elenyészik, beleértve az 1844-ben indított „szivolá”-t is.³⁹ Az elnevezések meglepőnek tetsző sorsát a köztetszés ereje magyarázhatja: a beszélt nyelv törhette meg a lapírók nyelvezetét.⁴⁰

Mindezekből úgy tűnik, hogy a szivar az 1820-as évek közepén vált ismertté nálunk.⁴¹ Megfontolandó Rauch Ferdinánd selmecbányai pipaműves 1845-ös hirdetése is: „Midőn a' szivarozás divatba jött, és általában a' pipákvoli dohányzás több évekig kevésbé gyakoroltatott, ez okból az alulírott hosszabb időre a' kőmassa- és agyag-pipák készítését megszüntette, miután pedig a' szivarozás mint minden más egyébapidivatok lassankint szünni kezdenek, régibb dohányzók, az illedelmesbet, mint sem nem ártalmast, sem a' szemre nézve nem veszélyest – főök pedig hogy a' pipákvoli dohányzás sokkal olcsóbb – ismét előveszik. Ennélfogva az alulírott több részről felszólíttatván, hogy azokat ismét készítse”.⁴² Nincs ok kételkedni a szivarozás fellendüléséről szóló beszámolóban, s idejének pontosabb meghatározására maga Rauch életútja nyújt segítséget. Ez részben rekonstruálható a selmecbányai anyakönyvekből: ezek 1827-ben még pipakészítőként említik, 1829-ben és 1831-ben viszont köcsiszolóként(?), s 1835-től jegyzik neve mellé ismét előbbi foglalkozását. Rauch, bár nem volt pesti polgár, forgalma apadásából érzékelhette a szivar térnyerését, mely azonban részben származhatott a pipakészítők számának gyarapodásából is. Lehetséges, hogy a szivarozás fellendülését kisebb megtorpanás követte – ezt megengedik a hírlapi említések adatai –, mely az 1830-as évek első felében következhetett be. A szivar szó használata azonban a 40-es évek elejétől nagy iramban nő, 1847-ben éri el a csúcst, 1844-ben elérve, majd jócskán

lehagyva a pipa szót. Rauch hirdetése ebből az időből való, tehát a szivarozás hanyatlásról szóló adatát inkább reklámnak kell tekinteni. Ezt támasztják alá hivatalosabb adatok is.

S hogy a szivar teljes meghonosodása már a reformkorban végbement, elég a kor eszméit tükröző szivarmárkákat idézni: *Védegylet, Nemzeti őrsereg, Szabadsajtó*.⁴³

Sőt, olybá tűnik, hogy a szivarozás elterjedése — ha többeket a pipázók soraiból nyert is meg — újabb társadalmi csoportokat hódított meg a dohányzásnak. Ilyenek lehettek elsősorban a „divaturacsok” — kezükben tűnik föl 1842-ben az Irinyi feltalálta új cikk, „melly nem egyéb egy töralakú phosphorgyújtacsnál, minek egyik véget a’ kényelmes uracs szivarjába (cigarójába) dugja, másikon egyet dörzsöl, ’s egy pillanat alatt — égő kanócz füstölög szájában.”⁴⁴ (A „gyú-tör”-nek nevezett alkalmatosság megjelenése szintén a szivarozás fellendülésére mutat.) E réteg, melyet gyakran tűztek tollhegyre a korabeli hírlapok, aligha a lenézett, elmaradottnak tartott pipázásról tért át, inkább divatot követve szokott az új módi szerinti füstölésre.

Szintén a szivar kifinomultsága tört át egy sokkal komolyabb társadalmi normát. Pár évvel korábban különlegességként hoztak fel a lapok dohányzó nőket távoli kontinensekről, majd elrettentő például egyre többször Európa nyugati feléből – Berlinből például 1845-ben.⁴⁵ Az onnan leírt eset azonban két éven belül Pesten is bekövetkezett: „Ugyan kérem” szólítá meg múlt napokban egy szivarozó uracsot a nemzeti színház előtt társnéi köréből kivált csinos hölgyecske. „Tessék!... mivel szolgálhatok” válaszolt a meglepetett ifjú.... „Csak a szivart kérem” szölt ismét a hölgy, s az átnyújtottal meggyujtván saját szivarát, bodor füstöt eregetve tovább ballagott.⁴⁶ Pipáért, nyilvánvaló, arszlánnő keze sosem nyúlt volna. Az első szivar sem ez volt pesti nő kezében. Hönig Mátyás pesti kereskedő már 1845-ben „hölgyi szivar”-t is ajánl hirdetésében.⁴⁷ A jelenség tehát már a 40-es évek első felében láthatóvá vált.

A nőket is megelőzve hódíthatott a dohány a zsengekorúak között. „Dohányról most már szó is alig van, mert mindenki csak szivart óhajt, mit onnan hiszünk megmagyarázhatni, hogy most már a gyermekek is széltiben használják e fejkábitó füstöt, és így igen természetes, hogy ezek gyöngé fogai nem bírják a kupakos pipát tartani, s azért a sokkal könnyebb szivarhoz folyamodnak”⁴⁸ – írják már 1844-ben, s ugyanazon évben: „Közlő nem egyszer látott 7–8 éves gyermekeket az utcákon végig pipázni”⁴⁹

Természetesen a dohányzás, mint meggyökerezése óta mindig, sok ellenérzést és – intézkedést váltott ki. Nagy múltra tekintő tiltása okai közül Pesten ezidőtájt a légrontás volt a legnyomósabb. A lassan formálódó új szokásrend részeként egyfelől a társaságok életében alkalmaztattak új szabályok (1835-ben például – elsők közt – a Nemzeti Casinóban: „Elhatározatott, hogy ezentúl köz-gyűlések alkalmakor a’ gyűlés termében nagyobb méltóság és a’ dohányozni nem szokott részestársak tekintetéből senki ne pipázzék”⁵⁰). Másrészt a gyengébb nem iránti udvariasság („Nálunk illetlennek tartatik, hölgyek’ jelenlétében dohányozni”⁵¹) vont magával új helyzethez szabott szokásokat vagy inkább azok igényét. „Igen kívánatos, hogy a’ férfiak ne dohányozzanak e’ társasági kocsikban, midőn hölgyek is ülnek bennök.”⁵² Részben a hölgyek védelmében támadta a színházban való dohányzást a *Világ*,⁵³ s kárhoztatta a színpadon a színészek pipázását a *Honderű*.⁵⁴

A dohányzást több helyen mégis a tűzveszélyre tekintettel korlátozták. 1837-től

a lófuttatáson csak kupakos pipából engedtetett dohányozni.⁵⁵ A gyulladás féelme vezethetett a pesti hajóhídon, majd a Lánchídon való dohányzás tiltásához.⁵⁶

A rendelkezések véglegesen nem tudták megoldani az új formákban felparázsló ellentéteket. Széchenyi István gróf 1834-ben egy Pestről induló gőzhajón tett utazást: „Ebédre vagy 12 ½ óraker hívtak, hová zergeként egy csomórúl a’ másakra valék kénytelen ugrálni. Noha annyira megbecsülttem, hogy a’ legfelsőbb hely vala számomra kitűzve az asztalnál, nem mondhatom, milly kellemetlen benyomást tett rám, egy dohányfüst-teli kis szobába lépnem, hol minden színű skatulya, koffer, matrác, lepedő, vánkos rendetlenül egymásra halmozva fekütt [...] este felé, miután ezen szinte 200bul álló utazó társaság con amore pipázott ’s mindenüvé, csak a’ Dunába nem pökött, a’ hajón sehova lépni nem lehetett, hol valami bútor, vánkos, fekvő ember vagy cseresnyemag és szár, kivert pipa és pökbül egyekevert alom nem lett volna.”⁵⁷ A füstből nem béke született, a szenvedély arroganciát fogant: „most már pipa, szivar és burnót szabad szárnyon lebegnek a szokás és divat széles világában, s csupán csak kettő még utonállója: t. i. a bóktannak némelly finnyás szabályai, és a monopólium.”⁵⁸

JEGYZETEK

A 2018-ban zajló munkálatok eltérő mélységben, gyorsan váltakozó helyszíneken mozgatták meg a földet. Ennek szemmel tartását, a (döntően újkori) leletek begyűjtését Debreceni-Droppán Béla viselte szívéen. Kívüle Baják László és én járultunk hozzá a pipák ezen kollekcijához. Ezúton szeretnék köszönetet mondani nekik az anyag átengedéséért. A példányokra P1-től P21-ig futó jelzéssel hivatkozunk.

2. A mestereket azon a néven említjük, mellyel pecsétlőikön vagy írott forrásokban szerepelnek (az esetek többségében németes változatban), de ez nem kétségbevonhatatlan jele nemzeti hovatartozásuknak.

3. A hazai adatok túlnyomó része közöletlen, de felvidéki és horvát gyűjtemények vagy ásatások pipáit az elmúlt években nagy buzgalommal tették közzé.

4. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 33. (1832) 328.

5. *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 37. (1836) 186.

6. *Tibor Takács*: K problematike fajkárstva v Banskej Štiavnici. Zbornik Slovenského Banského Múzea 9. (1979) 258. 6. tábla. (A továbbiakban: *Takács 1979*)

7. nn: Levéltöredék. *Hasznos Multságok* 18. (1834) 13. A pipaforma a 48-as honvédtisztek portréin is rendre előbukkan (*Levárdy Ferenc*: Pipázó eleink. Budapest–Pécs–Velburg 1994. 106.)

8. Ha valamelyikük hamisítvány is, ez a példány kronológiai jelentését alig változtatná meg: a hamisító is csak kortárs lehetett, látta, s új, hamis névbélyegzővel nyilván követte a műhelytulajdonos változását.

9. *Jozef Šteffek*: Fajkári Banskóštiavnického régióu a signatúry na ich výrobkoch. In: História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na slovensku. Lőcse 2011. 60. Obr. 96–101.

10. A kerítéssel párhuzamos, kb. 1,2 m mélyen kiásott árok fenekén – a munkák szünetének köszönhetően – sikerült két gödröt kéziszerszámokkal feltárnom. A bőséges újkori kerámia mellett mindkettő tartalmazott 3–3 pipát, s az egyikben pénz is volt. A két gödör egyidejűnek látszik.

11. Az információt Dr. Tóth Csaba numizmatikusnak ezúton is köszönöm.

12. *Šteffek, J.: Fajkári* i. m. 53, 59–60. Obr. 76, 85–101.

13. A teljesség igénye nélkül: *Branka Milošević – Nikolina Topić*: Keramičke lule s lokaliteta Kula Gornji ugao u Dubrovniku. *Starohrvatska prosvjeta* III. 38 (2011) 307–310, No. 18–28; *Jere Drpić*: Glinene lule

- iz fundusa Arheološkog odjela Gradskog muzeja Varaždin. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin 29. (2018); *Luka Bekić*: Uvod u problematiku glinenih lula na području Hrvatske. *Vjesnik Arheoloskog Muzeja Zagreb* 32-33. (1999–2000) 276. T 4/3, 6.
14. *Harald Prickler*: Castellum Paris und Pfeiferei: Beiträge zur Kunst-, Gewerbe- und Industriegeschichte des Nordburgenlandes. Eisenstadt, 2000.; *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 38. (1837) 407. (Továbbiakban: *Prickler 2000.*)
15. *Magyar Ország, Magyar Hirmondó* 7. (1795) 448.
16. *Pesti Hírlap* 8. (1848) 498.
17. *Budapesti Hírlap* 1. (1853) 1398.
18. *Ofner-Pester Zeitung, Intelligenzblatt* 41. (1840) 168. Brunner török pipáinak egy része: *Prickler 2000*, 110.
19. *Rauch Ferdinád*: Hirdetmény. *Pesti Hírlap* 5. (1845) 328.
20. Florian keresztnév a selmeci pipakészítők közt egyedül a Tandler családban fordult elő, igaz, ott rögtön kettő. A már említett mester mellett unokaöccse viselte ugyanezen nevet.
21. *Takács 1979*: 263, 9. tábla/9.
22. *Prickler 2000*. 110.
23. *Takács 1979*: 272, 14. tábla, felső két sor; *Kondorosy Szabolcs*: Cseréppipák a hajdani váradi Szent László-székesegyházból. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 9 (19) (2014) 207, V82. (A továbbiakban: *Kondorosy 2014*)
24. Ilyen kivitelezési mozzanathnál a készítő nem másolja az eredeti árut – amelyet a vevő sem néz, – hanem megszokott eszközeit használja, és figyelmét a külső megjelenésre fordítja.
25. *Kondorosy Szabolcs*: Cseréppipák a budai Felső Vízivárosból. *Budapest Régiségei* 41 (2008) 262. 26. (A továbbiakban: *Kondorosy 2008.*); *Rebecca W. Robinson*: Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora 54. (1985) *Hesperia* (54) 2., 165, 187, C93.
27. Azonos típus, BG monogrammal Váradon került elő. *Kondorosy 2014*, 208, V86, díszítetlenül.
28. A példányok pontosabban a Budáról leírt M3B altípusba tartoznak: *Kondorosy 2008*, 260.
29. *Jelenkor* 4. (1835) 4.
30. Vasárnapi levelek Bécsből. *Budapesti Hírlap* 5. (1858) 67. sz. [2]. Ritkaságukat jelzi, hogy a budai Felső Vízivárosban előkerült 217 pipa közül mindössze 1 készült porcelánból: *Kondorosy 2008*, 263, B213.
31. Mit hínak tulajdonképpen Tajtékkőnek; honnan kapjuk, 's hogy ismerjük meg a' jóféle Tajtékipákat? *Hasznos Multságok* (1818) 362. Lásd még a 15. lánjegyzetet.
32. [*Decsy Sámuel*]: Polynésianak Históriaja. *Magyar Almanak* 1795-dik esztendőre. Bécs, 1795. CXXXIX.
33. Frantzia Ország. *Magyar Kurir* 34. (1820) 328.
34. P. M.: Adolf. 3. (1829) *Muzáron* 157.
35. *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. Hirdetések 25. (1830) 36. sz. [2–3]; *Hazai 's Külföldi Tudósítások*. Hirdetések 27. (1832) 43. sz. [5]; *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 33. (1832) 328.
36. *Szekrényesy [Endre]*: Majalis a' budai város-majorban május 4-én 1834. *Honművész* 2. (1837) 293.
37. nn: Kirakó szekrények. *Honművész* 4. (1836) 169.
38. *Vörösmarty [Mihály]*: Szipa. *Figyelmező* 1. (1837) 110.
39. Honderú 2. (1844) 754.
40. Az adatgyűjtésnél a korabeli sajtóra támaszkodhattunk, az Arcanum Digitális Tudománytár (<https://adtplus.arcanum.hu>) 2019 áprilisában elérhető teljes adatbázisa révén.
41. Ellentmond ennek *Madarász*: A' dohány. *Hasznos Multságok* (1840) 154: „A' cigarro vagy szipa csak vagy 27 évek óta ismeretes nálunk.” A szivar egy évtizeddel korábbi felbukkanását csak alkalmi, szűkkörű eseménynek tartjuk a fenti adatok alapján.

42. *Rauch F.*: Hirdetés i. m. 328.
43. *Daróczi Vilmos*: Dohány. In: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896-os ezredéves kiállítás eredménye. VI. Szerk. *Matlekovits Sándor*. Budapest, 1897. 119.
44. *Regélő Pesti Divatlap* 10. (1842) 457.
45. A nőemancipatio. *Pesti Divatlap* (1845) 7. sz. 224.
46. *Nemzeti Ujság* 42. (1847) 115.
47. *Pesti Hirlap* 5 (1845) 529. sz. 144.
48. *Nagy Ignác*: Mulatság a hidon. *Regélő Pesti Divatlap* 3. (1844) 6.
49. nn: Mi hír Budán? *Életképek* 2. (1844) 360.
50. *Pregardt János*: Pesti Nemzeti Casino. *Jelenkor* 4. (1835) 403. A széles körben elterjedt tiltásokról: *Budapesti Hírharang*; *Budapesti Híradó* 1. (1845) 97.
51. Egyveleg. *Rajzolatok* 4/2 (1838) 31.
52. *Budapesti Napló*. 12. (*Jelenkor* 1843) 303. A Császárfürdőig kocsikázó pestiekről szól.
53. *Világ* 3. (1844) 285. A támadás a budai nyári színikör ellen irányult. „A nemzeti színháznak még előcsarnokában is tilos a szivarozás” – jegyzi meg a cikk.
54. „...újra szigorúan meg kell rónunk azon pórtempót, miszerint színész uraknak különös szenvedélyük van a színpadon dohányozgatni [...] Örökösen dohányozni színen, nőket pipázva fogadni, a színpadot ekkép korcsmává tenni nincs rendén” *Honderű* 3. (1845) 455.
55. nn: *Pesti Vizsgáló*. *Regélő* 5. (1837) 350.
56. *Nemzeti Ujság* 42. (1847) 237. *Figyelmező* 2. (1849) 428.
57. *Széchenyi István*: Juniusi utam „I. Ferencz” gőzhajón. *Társalkodó* 3. (1834) 213–214.
58. J.: Adatkák a dohány történetéből. *Hetilap* 2. (1846) 819.

SZABOLCS KONDOROSY

PIPES OF THE MUSEUM GARDEN - SMOKING IN THE 19TH CENTURY IN PEST

ABSTRACT

During the reconstruction of the Museum Garden, among other finds, 21 clay tobacco pipes were found. The pipes almost exclusively were made in the 19th century. Nine of them also had their workshop stamps intact, others could be classified into a workshop circle or style trend on a formal basis. Although their number is not large, the museum garden specimens - as the first published collection of Pest finds - outline the smoking habits of the coeval city, giving a picture of the real popularity of the goods of the large pipemaking centers and the presence of other origins. The find offers a comparison with the smoking habits of other inland cities. The evaluation is influenced by the history of the Museum Garden and its specific role in the city. The overall picture includes the reception and spread of other forms of contemporary smoking, especially cigar smoking, which can be outlined with the help of written sources of this period about Pest.

kondorosysz@gmail.com

